

EL PENSAMENT HISTÒRIC DE JAUME VICENS VIVES

JOSEP M. MUÑOZ

El pensament històric de Jaume Vicens Vives (1910-1960) no constitueix un tot homogeni, sinó que evoluciona d'acord amb el context històric canviant. Per tant, en aquesta trajectòria, que és intel·lectual i al mateix temps política, caldrà distingir uns moments prou diversos, en funció d'aquest context biogràfic i històric divers. Sense voluntat d'incórrer en un psicologisme excessiu –en un altre lloc, he definit Vicens com un personatge alhora proteic i prometeic–, em sembla raonable afirmar que la trajectòria intel·lectual de Vicens és indestruïble de la seva biografia. Tampoc no és estrany si tenim en compte que és un home format durant la Dictadura de Primo, que efectua la seva irrupció en la vida acadèmica en els anys de la Segona República, que és separat de la Universitat pel règim franquista en la immediata postguerra i que, a partir de 1950, i fins a la seva mort prematura, assoleix un lloc preeminent, encara que combatut, en la historiografia catalana i espanyola ¹.

Els anys de formació

Jaume Vicens i Vives va néixer a Girona l'any 1910, en el si d'una família menestral. La mort prematura del pare, el 1922, va significar l'inici d'una època de dificultats econòmiques que havien de marcar la joventut de Vicens. La seva mare, que feia de modista, decidí el 1924 traslladar la família a Barcelona, on Vicens va acabar el batxillerat. Un segon matrimoni de la mare, rebut amb desaprovació pels fills, determinà la seva marxa de casa als setze anys, per la qual cosa va haver de fer compatibles durant un temps els estudis amb una feina de comptable.

1. De forma inevitable, he de remetre moltes de les afirmacions d'aquest text al meu llibre *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual* (Barcelona: Edicions 62, 1997). A més de les aportacions que hi ha hagut en els darrers anys sobre Vicens en particular i sobre la historiografia catalana en general, segueixo fonamentalment en deute amb les discussions que he mantingut amb Ramon Grau.

El 1927, després d'examinar-se al setembre i per lliure de primer curs, Vicens va començar la seva formació a la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona. A diferència de la majoria dels seus condeixebles, Vicens només va poder estudiar història, quan l'habitual era cursar simultàniament els estudis de dret. A la facultat, va tenir com a principal valedor el catedràtic d'història medieval Antonio de la Torre y del Cerro. Va ser ell qui li va aconseguir una beca perquè pogués dedicar-se a temps complet als estudis, la qual cosa potser expliqui l'aparent distanciament amb què el Vicens estudiant va viure les protestes estudiantils contra la Dictadura de Primo de Rivera —que comportaren el tancament de la Universitat el 1929—, encara que en aquells anys, segons el qui serà més tard cunyat seu, Frederic Rahola, tenia una actitud molt crítica cap a la societat, derivada sens dubte dels seus orígens humils i de les seves pròpies dificultats del moment. En tot cas, Vicens era definit pels seus companys com una «rata d'arxiu», aliè a les inquietuds dels seus condeixebles més actius, culturalment i políticament ².

Sens dubte, la influència de La Torre —un arxiver d'una erudició menuda, estudiós de l'època dels Reis Catòlics, que sentia uns prejudicis considerables cap a la historiografia catalanista— va ser absolutament decisiva en Vicens, i molt superior als vincles que aquest va poder establir, a través d'alguns professors com Bosch Gimpera, amb la tradició dels Estudis Universitaris Catalans. Com ha subratllat Ramon Grau, en la historiografia que es practicava a la Catalunya del primer terç del segle xx, s'establí «una profunda barrera» entre els professionals compromesos amb el catalanisme polític i els altres, «funcionaris, catedràtics i arxivers» procedents d'altres parts d'Espanya ³ —com era el cas de La Torre, que era andalús.

Vicens assimilà de La Torre tres coses fonamentals: la tècnica d'explotació documental —cultivada a les classes pràctiques que feien a l'Arxiu de la Corona d'Aragó—; l'interès per la història interna —que havia estat sistematitzada a Espanya per l'escola institucionalista d'Eduardo de Hinojosa i transvasada a un manual per Rafael Altamira—; i l'ideal d'una historiografia científica sostenible només des de la universitat. A més, va ser ell qui l'orientà cap al seu primer gran tema de recerca, l'acció del rei Ferran el Catòlic en el municipi de Barcelona, objecte de la seva tesi doctoral.

2. Ell mateix es veurà retrospectivament com un estudiant «aplicadet i empollon», quan el 1950 rellegeix les cartes que envià al seu company i amic Santiago Sobrequès quan tots dos estudiaven a Barcelona (J. SOBREQUÈS CALLICÓ, *Història d'una amistat*, p. 494).

3. Ramon GRAU, *Vicens Vives i el noucentisme*, p. 4. Text inèdit presentat a les jornades dedicades a J. Vicens Vives organitzades per la Universitat de Girona el 14 i 15 de març de 2002.

La polèmica amb Rovira i Virgili

Els avenços d'aquest treball, publicats a partir de 1931 a *Estudis universitaris catalans* –la revista que dirigia Jordi Rubió i Balaguer–, eren obertament crítics amb la tradició historiogràfica catalanista i provocaren, l'estiu de 1935, una dura reacció per part del periodista, polític i historiador vocacional Antoni Rovira i Virgili –el qual des de 1922 publicava una monumental *Història nacional de Catalunya*. El punt de partida va ser un article en què Rovira criticava l'escassa sensibilitat catalanista de Vicens i l'acusava de posseir «una prevenció contra el punt de mira nacional en la història». Una manca de sensibilitat que, segons Rovira, no el feia més lúcid com a historiador: tot al contrari, sostenia, el seu treball patia d'«una gran feblesa, d'una parcialitat accentuada i a estones d'una excessiva ingenuïtat».

En la polèmica subsegüent, mantinguda a la premsa, Vicens explicità encara més, amb una innegable sobergueria juvenil, la posició obertament revisionista cap a la historiografia catalana, a la qual censurava l'amateurisme i la politització. Per contra, sostenia que la seva generació, formada a la universitat, donaria per acabada la «perillosa tendència» a utilitzar la història com a suport de projectes polítics, i construiria «l'única història de Catalunya que es pot acceptar», és a dir, la que es despenia dels documents i de l'estudi dels successius ambients històrics. Al respecte, acceptava de bon grat que Rovira li recriminés el seu afany renovador.

Vicens se situava, aleshores, en una posició metodològicament positivista, associada a la tradició universitària, al mateix temps que refusava enèrgicament el presentisme romàntic com a falsejador del passat nacional. En ressenya que publica el 1935 de la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila –a qui critica per la seva orientació nacionalista, però a qui respecta pel seu caràcter universitari–⁴ Vicens afirma que aquesta obra no només culmina «els resultats assolits en més de seixanta anys per la història de la nostra Renaixença i per la investigació erudita (escola Rubió i Lluch)», sinó que, per això mateix, «clausura una etapa» de la historiografia catalana, iniciada el 1870 amb el desvetllament regionalista. Una etapa davant de la qual Vicens es presenta en una posició de ruptura o, com dirà més endavant, de revisionisme.

Tanmateix, i a pesar de les seves crítiques a la «confusió» entre història i política –una barreja que atribuïa a la tradició de la Renaixença, però que l'erudició de principis de segle XX no havia estat capaç de superar–, i de la seva reiterada i retòrica apel·lació a una història basada només en els documents, cal no oblidar que les con-

4. La ressenya de Vicens, apareguda a *Estudis universitaris catalans*, XX (1935), pp. 166-174, és reproduïda a J. VICENS VIVES, *Obra dispersa* (en endavant, OD), vol. I, pp. 314-320.

clusions de Vicens tenen també una substància clarament política: com ha recordat Ramon Grau, el fet que aquestes conclusions concordin no només amb la línia historiogràfica del seu mestre La Torre, sinó amb «la versió oficial de la història d'Espanya i, també, amb les tendències autoritàries dels anys trenta a Europa», no és en absolut un fet insubstancial⁵.

En aquest sentit, la reivindicació de Ferran II per part de Vicens tradueix una inquietud –reiteradament expressada en els seus escrits i que és comuna, d'altra banda, entre la intel·lectualitat europea dels anys 1930– per la irrupció de les «masses» en la política, que justifica la necessitat d'un estat fort que pugui neutralitzar la conflictivitat social. Així, en la seva interpretació del principal conflicte social del segle xv, el dels pagesos de «remença», Vicens posa tot l'accent en el paper moderador i arbitral del monarca, que actua com a element racionalitzador i modernitzador davant dels suposats arcaisme i corrupció de les institucions catalanes baixmedievales –encara que això el dugués, com en el cas de les relacions del rei amb el Consell de Cent, a forçar no ja l'argument sinó les dades mateixes.

En la seva tesi, titulada *Ferran II i la ciutat de Barcelona, 1479-1516* i defensada el febrer de 1936, Vicens refutava de forma bel·ligerant la interpretació negativa que la historiografia catalanista havia elaborat respecte de l'actuació del monarca Catòlic a Catalunya, concretada en quatre àmbits: l'atac a l'economia catalana, el conflicte «remença», la introducció de la Inquisició i la intervenció reial tant a la Generalitat com al municipi barcelonès. En particular, combatia –des d'una suposada manca de prejudicis i mitjançant un gran aparat documental– la visió, àmpliament acceptada, que havia ofert el 1892 l'historiador i polític Salvador Sanpere i Miquel, el qual considerava que l'actuació del monarca obeïa a un únic propòsit castellanitzador⁶.

Quant a la metodologia, Vicens anava més enllà de la fórmula tardopositivista de la història interna i introduïa els substrats geogràfic, econòmic i social dels esdeveniments, segons una idea manllevada de l'historiador francès Henri Berr, l'escola de síntesi històrica del qual coneixia a través de la col·lecció «L'évolution de l'humanité», traduïda al castellà en aquells anys a Barcelona –i en la qual va llegir per primer cop autors com Lucien Febvre⁷. L'adopció d'aquesta pers-

5. R. GRAU, *Vicens Vives i el noucentisme*, p. 7.

6. El text de Sanpere i Miquel –un home d'idees progressistes, republicà federal, autor d'un conegut llibre sobre les conseqüències de 1714, *Fin de la nación catalana* (1905)– responia a un encàrrec de l'Ateneu Barcelonès per a un cicle de conferències commemoratiu del quart centenari del descobriment d'Amèrica, i que el mateix autor reconeixia haver preparat amb «vertadera improvisació». Vicens lamentava que la visió de Sanpere i Miquel fos adaptada per la historiografia catalana posterior.

7. J. VICENS VIVES, «Lucien Febvre y los 'Annales'», *Destino*, reproduït a *OD*, vol. II, pp. 493-494.

pectiva li permetia situar la Catalunya del segle xv en un món europeu en el qual es produeix una tendència cap a una monarquia que –de forma tan anacrònica com significativa– Vicens titlla de «totalitària». D'aquesta manera, tractava de desactivar l'explicació que atribuïa la decadència catalana a l'acció política del monarca, i sostenia en canvi que aquest declivi es devia exclusivament a un fet «biològic, social, geopolític»⁸.

Un ascens interromput

En paral·lel a l'elaboració de la tesi doctoral, Vicens havia iniciat la seva promoció professional, tant en l'ensenyament mitjà com en l'universitari. El 1930 havia acabat els estudis amb el premi extraordinari de llicenciatura, i després d'un parèntesi a Girona –on va fer el servei militar–, va ser nomenat professor d'ensenyament mitjà en el tot just creat Institut-Escola (1932), una institució renovadora en l'estela de la Institución Libre de Enseñanza i de l'homònim Instituto-Escuela madrileny. El 1933 va prendre part en els cursets (substitutius de les tradicionals oposicions) que el govern de la República va convocar per substituir el professorat dels ordes religiosos que havien estat expulsats; Vicens va obtenir la primera plaça en l'especialitat de geografia i història. El 1935 va guanyar una càtedra d'institut de batxillerat, i va aconseguir romandre en comissió de serveis a l'Institut-Escola barceloní.

Paral·lelament, el 1933 havia estat nomenat professor encarregat de curs a la Universitat –aleshores Autònoma– de Barcelona. Allà va contribuir destacadament a la creació, el maig de 1936, d'un Seminari d'Història de Catalunya, que va ser posat sota la direcció de Ferran Soldevila, i al qual fou adscrit. Vicens creia, en una idea que reprendrà més tard, que aquest seminari havia de marcar les «directrius» a seguir per la historiografia catalana després del «final d'etapa» que representava l'obra de Soldevila: en particular, defensava la necessitat d'evitar «més repeticions» i més síntesis d'història de Catalunya, per la qual cosa proposava centrar-se en l'estudi monogràfic d'un període en tots els aspectes⁹. L'esclat de la Guerra Civil va impedir el funcionament normal del Seminari, però l'estreta col·laboració que

8. El 1954, quan elabora el primer esbós d'història econòmica d'Espanya, Vicens descobreix, amb un punt d'ingenuïtat, que s'hagués estalviat molta feina –i potser algun disgust– si en el moment de redactar la tesi hagués tingut els arguments econòmics que explicaven la crisi del segle xv català sense haver de recórrer als arguments polítics: J. VICENS VIVES, «Hacia una historia económica de España», *Hispania*, XIV, pp. 499-510 (reproduït a OD, vol. II, pp. 56-63).

9. J. VICENS VIVES, «L'esdevenidor de la història de Catalunya», *La Publicitat*, 5.5.1936, reproduït a OD, vol. I, pp. 350-352.

Vicens va mantenir en aquells mesos (fins que no fou mobilitzat l'octubre de 1937) amb el rector-comissari Bosch Gimpera li valgué més endavant acusacions que van ser utilitzades en el seu procés de depuració.

En l'ordre personal, l'ascens social de Vicens culminà l'estiu de 1937 amb el matrimoni amb Roser Rahola, filla d'una família burgesa, catalanista i liberal, a qui havia tingut d'alumna a la universitat. Aquest episodi –Vicens es va fer casar solemnement a la Universitat pel rector Bosch Gimpera, el dia després de contreure, d'amagat, matrimoni religiós a casa seva– va ser utilitzat posteriorment en contra seva, no només durant el procés de la depuració sinó també per qui hi veien la prova d'un caràcter ambigu, sinó oportunista. Tanmateix, aquesta trajectòria ascendent –que va anar llimant el seu caràcter, una mica rude, i que li va conferir, gràcies a la seva extraordinària capacitat d'adaptació, un aire patrici– quedà temporalment estroncada per la fi de la Guerra Civil.

La depuració i el retorn a la universitat

En plena retirada de l'exèrcit republicà, Vicens decidí quedar-se a Espanya. Després de romandre uns dies amagat a la província de Girona, va tornar a Barcelona, on va travessar per un llarg període d'incertitud respecte a la seva situació laboral. Malgrat que va maldar per posar-se a cobert de La Torre –que havia tornat a la Universitat de Barcelona després de passar la guerra en el bàndol «nacional»– i a l'empara de personatges influents de la nova situació, com Juan Ramón Masoliver o Xavier de Salas, va ser finalment depurat.

Aleshores Vicens va tractar, debades, de refer un currículum adequat al nou estat de coses. En concret, readaptà el seu interès, que remuntava a 1932, per la geopolítica, una disciplina utilitzada com a arma de propaganda pels règims nazi i feixista per justificar la seva política d'expansió territorial. El 1939 començà a col·laborar a *Destino*, el setmanari dels «catalans de Burgos», i en el qual, amb el pseudònim de «Lorenzo Guillén», va seguir el curs inicial de la II Guerra Mundial a la llum de la geopolítica¹⁰. Paral·lelament, va refondre per encàrrec de J. R. Masoliver i, és clar, amb una altra intenció, el treball que havia redactat durant la Guerra sobre geopolítica de Catalunya¹¹,

10. Vicens va recórrer a aquest pseudònim, que va utilitzar també en algunes feines alimentícies per a l'editorial Gallach, pel fet que se li havia obert un expedient de depuració de responsabilitats polítiques.

11. El llibre, destinat als Serveis de Cultura al Front, va ser editat en els mesos finals de la guerra, però no s'arribà a distribuir i avui està perdut. En l'al·legat que Vicens presentà davant la comissió que s'ocupava de la seva depuració, figura una comunicació de Juan Ramón Masoliver, cap territorial de *Propaganda* a Catalunya, de

en un llibre de títol inequívoc, *España. Geopolítica del Estado y del Imperio* (1940). També va publicar un segon llibre, *Política del Rey Católico en Cataluña* (1940), una reelaboració de la seva tesi, que les noves autoritats falangistes van presentar com la «refutació» teòrica del catalanisme de la Renaixença¹².

I, tanmateix, l'any 1941 la depuració li va arribar. La sanció establí que fos separat de la universitat i, com a professor d'institut, suspès d'ocupació i sou durant dos anys i traslladat fora de Catalunya. En acabar la sanció, va ser destinat, el 1943, a l'institut de batxillerat de Baeza, tot i que gràcies als seus contactes a Madrid va ser agregat al CSIC i el seu pas per la localitat andalusa va ser gairebé nominal. En qualsevol cas, Vicens va haver de reorientar la seva activitat professional, i ocupar-se en feines de divulgació editorial que, si més no, van contribuir a desenvolupar la seva enorme capacitat de síntesi. A més d'alguns llibres d'encàrrec, s'empleà a l'Instituto Gallach, i va impulsar al mateix temps la creació d'una editorial familiar, Teide (1942), que estava destinada a tenir un paper important en la renovació dels llibres de text. Teide no només li va donar una independència econòmica, sinó que també li va servir de suport per als ulteriors projectes historiogràfics.

El 1942, Vicens va publicar una *Historia general moderna*, fruit de les seves classes a la universitat en els anys 1933-1935. El volum cobreix l'època que va del Renaixement a «la crisi del segle xx», entès com un període unitari i coherent, que es caracteritza per l'expansió del capitalisme, del catolicisme i de la civilització europea, i que s'acaba justament amb la crisi dels valors renaixentistes provocada per «l'adveniment de les masses». La publicació del llibre s'ha de considerar com un primer pas en el seu retorn a la Universitat, com ho és també el seu primer treball d'investigació posterior a la Guerra: una *Historia de los remensas* (1945).

En efecte, Vicens, convençut que no hi havia cap altra via de regeneració historiogràfica fora de la institució acadèmica, preparava amb anhel el retorn a la universitat. Després d'un parell d'intents en dates tan primerenques com 1940 i 1943 –frustrats per l'expedient de depuració–, i després d'una convocatòria que es va fer esperar

5 d'abril de 1939, en la qual afirma que Vicens «está trabajando en la confección de diversos encargos que esta Jefatura le ha encomendado sobre interpretaciones de la Historia de España, de gran interés político, y otros trabajos de orden editorial.» (cit. per J. SOBREQUÉS CALLICÓ, *Història d'una amistat*, pp. 60-61).

12. Anteriorment, a l'estiu de 1939, el falangista Xavier de Salas havia publicat un article molt elogiós en el diari «Solidaridad nacional», amb el títol de «Conciencia de generación», en què afirmava que la tesi doctoral de Vicens era «la primera y circunstanciada rectificación hecha a la concepción histórica de la 'Renaixensa'» i la presentava com un exemple de la «conciencia crítica» dels qui s'havien aixecat en armes contra el catalanisme.

durant més de dos anys, el 1947 va poder finalment concórrer a unes oposicions, en les quals va guanyar la càtedra d'història universal moderna i contemporània de la Universitat de Saragossa. L'any següent, novament per oposició, va guanyar la mateixa càtedra a la Universitat de Barcelona.

La seva reintegració al món universitari va anar acompanyada d'una renovació, expansió i explicitació dels projectes ideats en la preguerra. En un primer moment, Vicens fa una crida a la feina d'arxiu i al conreu de la monografia històrica —és a dir, a la pràctica d'una erudició que «en otras partes quizá ya no esté de moda, pero que aquí es una obligación insoslayable»¹³, com a única via de superació tant d'una historiografia catalana que en el passat s'havia caracteritzat per «la sumisión del historiador a ideologías preconcebidas»¹⁴, com d'una historiografia espanyola que corria el risc de «lanzarse a especulaciones propias de la moderna escuela ideológica»¹⁵.

Tanmateix, aviat es va produir en Vicens un canvi d'actitud respecte a la tradició historiogràfica catalana, de la continuïtat de la qual (escapçada, això sí, dels elements més progressistes) es declarava garant, mentre que traslladava els seus arguments crítics cap a una historiografia espanyola que considerava irrealista i massa deutora de l'*ensayismo* filosòfic. Al mateix temps, la seva obra va experimentar un gir considerable, presidit no només per notables canvis metodològics i temàtics —que el van dur a abandonar l'estudi del segle xv pel del xix—, sinó també per una tensió constant entre l'empirisme i la síntesi, que serà particularment visible en la seva producció del decenni següent¹⁶.

A la recerca d'un mètode

En el moment del retorn a la universitat, Vicens busca encara una metodologia apropiada al nou context. És aleshores que inicia un apropament a la que anomena la «generació de 1948»¹⁷, que creu representada pels joves historiadors, membres de l'Opus Dei, com Rafael Calvo Serer i Florentino Pérez Embid, que dirigien *Arbor*, la revista del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC). En aquest moment, Vicens és fortament influït per la lectura d'autors liberals com el politòleg francès Bertrand de Jouvenel, autor de *Du pouvoir*

13. J. VICENS VIVES, *OD*, vol. I, pp. 330-334.

14. J. VICENS VIVES, *OD*, vol. I, pp. 72-82.

15. J. VICENS VIVES, *OD*, vol. II, pp. 15-35.

16. R. GRAU i M. LÓPEZ, «Les directrius de Vicens: empirisme i síntesi històrica», *L'Avenç*, 72 (juny, 1984), pp. 76-79.

17. J. VICENS VIVES, «La generación del cuarenta y ocho», *Destino*, 19.11.1949, reproduït a *OD*, vol. II, pp. 179-180.

(1945)¹⁸, o l'economista alemany Wilhelm Röpke, autor de *La crisis social de nuestro tiempo*, a qui compara amb Ortega y Gasset i *La rebelión de las masas*¹⁹. També és llavors, a finals de 1949, quan descobreix Fernand Braudel i el seu tot just publicat *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, de la importància del qual s'adona immediatament i amb qui celebra coincidir en l'estudi de la geohistòria²⁰.

La cerca d'una «tercera via» entre «el totalitarismo colectivista y el nihilismo liberalizante»²¹ el duu a assajar una nova síntesi, que plasmarà en el *Tratado general de geopolítica* (1950), per a la qual se servirà de la geopolítica —a la qual després de la derrota nazi prefereix anomenar «geohistòria»— i de les «coherències socials», derivades de la seva sostinguda fascinació per l'obra de l'historiador britànic Arnold Toynbee. De Toynbee —la influència del qual sobre Vicens no ha estat sempre prou destacada, probablement pel descrèdit en què aviat va caure la seva obra—, en prendrà conceptes que seran clau en la seva obra, com el de subjecte històric: «la minoría que piensa, comercia y manda», a la qual segueix «el pueblo que comulga con los ideales de aquélla»²².

L'estiu de 1950 Vicens va assistir al IX Congr s Internacional de Ciències Històriques de París, el primer que se celebrava després de la II Guerra Mundial i que signific  el principi de l'hegemonia internacional de l'escola d'*Annales*. El congrés va servir a Vicens per constatar no només el declivi de la història política tradicional, sinó també l'aparició d'una «tercera via» —la dels «demografistes»— que permetia defugir el predomini del materialisme històric en la història econ mica i social²³. La coincidència amb *Annales* —llargament preparada des que va començar a llegir els llibres de «L' volution de l'humanité»— li va permetre no només reivindicar l'esperit combatiu que animava la revista de Febvre, sinó que el va portar a afirmar la importància dels fets econòmics i a subratllar la seva fe absoluta en l'eficàcia del mètode estadístic. Fascinat per l'obra de Charles Moraz , que va publicar

18. J. VICENS VIVES, « Qu  es el poder?», *Destino*, 15.5.1948, reproduït a OD, vol. II, pp. 422-423.

19. J. VICENS VIVES, «Les causas de la crisis del siglo xx» i «Què va a ser de Alemania», *Destino*, 10.4.1948 i 25.3.1950, reproduïts a OD, vol. II, pp. 420-421 i 459-460, respectivament.

20. J. VICENS VIVES, «Felipe II y el Mediterráneo», *Destino*, 17.12.1949, reproduït a OD, vol. II, pp. 180-182. Vicens sostindrà, des d'aquest moment i fins a la mort, una perllongada relació epistolar amb l'historiador francès.

21. J. VICENS VIVES, «Europa, el tercer camino», *Destino*, 22.4.1950, reproduït a OD, vol. II, pp. 462-464.

22. J. VICENS VIVES, «Toynbee interpreta la historia del mundo», *Destino*, 19.3.1949, reproduït a OD, II, pp. 440-442.

23. J. VICENS VIVES, «El congreso internacional de historia de Par s», *Destino*, 16.9.1950, reproduït a OD, vol. II, pp. 477-478.

a Teide, Vicens propugnava una història econòmica alliberada de l'economicisme marxista, i més d'acord amb «nuestra visión humanista y cristiana del mundo»²⁴, en la qual els fets socials esdevenen una mera resposta a la conjuntura econòmica.

El retrobament de Vicens amb *Annales* afavorí el seu paper com a cap de pont de l'obertura internacional de la historiografia catalana i espanyola de la postguerra. El 1949 Vicens havia creat, en tornar a la Universitat de Barcelona, una infraestructura adequada a la recepció de l'anomenat nou realisme historiogràfic: el Centre d'Estudis Històrics Internacional (CEHI), des del qual es va convertir en «interlocutor, receptor i inspirador» dels estudiosos estrangers a Espanya²⁵, com és el cas de John Elliott, Pierre Vilar, Philippe Wolff, Alberto Boscolo, Mario del Treppo, Claude Carrère i un llarg etcètera que inclou els nordamericans Gabriel Jackson, Joan C. Ullman i Stanley Payne.

El CEHI va ser també una plataforma d'irradiació de l'escola històrica que tractava de formar, a través de les publicacions que ell mateix va impulsar i dirigir: *Estudios de Historia Moderna* (1951-1959), i *Índice Histórico Español*. És en la presentació del primer número d'*Estudios*, precisament, on Vicens sintetitza la seva posició historiogràfica. En un text escrit a mode de decàleg, afirma —a la manera de Febvre— que «la Historia es la Vida» i postula, de forma més aviat retòrica, una història de «l'home comú», ahora que critica l'enfoc culturalista i ideològic de la historiografia castellana. Hi defensa «el principio de articulación social» tal com l'entén Toynbee («el juego libre de personalidades creadoras, minorías selectas y mayorías fieles en los grandes momentos de plenitud de la cultura; y personalidades exhaustas, minorías anquilosadas y mayorías rebeldes en las etapas de su disgregación») i la creença en «la eficacia del método estadístico para establecer la certidumbre histórica»²⁶.

Recels i reticències

L'esforç de modernització historiogràfica que Vicens exigia va ser rebut amb notòria reticència per part de la universitat espanyola. *Estudios de historia moderna* o *Índice histórico español* van ser acollits amb simpatia i fins algun entusiasme, però també amb fortes reticències

24. J. VICENS VIVES, «Nuevos rumbos para la historia», *La Vanguardia*, 30.4.1952 (OD, vol. II, pp. 496-497). El llibre de Morazé la traducció del qual va ser «propuesta y gestionada» per Vicens mateix és *Principios generales de historia, economía y sociología* (Barcelona: Teide, 1952). El pròleg de Vicens a OD, vol. II, pp. 541-542.

25. R. GRAU i M. LÓPEZ, «Vicens Vives, Jaume» a *Ictinen*, Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 497.

26. J. VICENS VIVES, «Presentación y propósito», *Estudios de historia moderna*, vol. I (1951), reproduït a OD, vol. II, pp. 523-529.

que, com reconeixia Vicens, no obeïen a consideracions merament acadèmiques sinó també «humanes» i, fins i tot, «polítiques»²⁷. Així, en el tercer volum d'*Estudios*, es lamentava que «no es cómodo, desde luego, marchar contra corriente, ni sufrir los helados cierzos del páramo circundante; ni tampoco es agradable (...) recibir el dardo de los recelos con que a veces se nos hostiga».

Aquestes reticències van acabar per afectar-lo personalment, fins al punt que el 1953 va passar per una crisi d'esgotament –ja n'havia patit un parell de semblants– que el va obligar a suspendre la seva activitat durant uns mesos. Però les dificultats van continuar. La manca d'aliats amb què comptar, fins i tot a la seva pròpia universitat, el va dur a veure's a si mateix com un «improvisat general» que duia la nau, tot sol i amb el «corrent de proa», en el seu doble combat contra els «vicis antics» de la historiografia catalana i contra «els tòpics que continuen florint en la historiografia castellana»²⁸. Una labor que el mateix Vicens descriu a Ferrater Mora com a «titànica», i en la qual diu haver deixat «part de la salut», però que –s'enorgulleix– li ha permès garantir «que no s'estronqués el doll de la nostra historiografia»²⁹.

Els assajos històrics

És dins aquest esforç renovador que cal situar sengles esbossos historiogràfics referits a Espanya i Catalunya, destinats a servir d'element de reflexió política i d'orientació per a la investigació de les noves generacions. Tots dos foren escrits a consciència, salvant l'obstacle de la censura, i tots dos van ser refets i reeditats poc abans de la seva mort l'any 1960.

El primer, *Aproximación a la historia de España* (1952), va ser concebut com un assaig que donés resposta a l'«ideologisme» dominant i que estructurés «las líneas esenciales de la historia española», dins de les quals destaca l'articulació de la Península Ibèrica en un conjunt «homogeni», en una sèrie de encontres i desencontres que culminarien en la crisi de 1898 i el sorgiment del regionalisme català, quan «se debatió la posibilidad de admitir una cultura autóctona y auténtica como representativa de una modalidad de lo hispánico». El plantejament dels antagonismes entre centre i perifèria, l'oposició de caràcters entre una Castella latifundista i feudal i una Catalunya burgesa, amb els seus ritmes distints d'evolució, o la insistència en els problemes socials no resolts (com el del camp espanyol) articulen

27. J. VICENS VIVES, carta a M. Batllori, 1.6.1953, reproduïda a *Epistolari de Jaume Vicens*, vol. I, pp. 29-31.

28. J. VICENS VIVES, carta a J. Mercader, 19.1.1954 (*Epistolari*, vol. I, pp. 173-174).

29. J. VICENS VIVES, carta a J. Ferrater Mora, 19.3.1954 (*Epistolari*, vol. I, pp. 72-73).

aquesta «aproximació» a la història d'Espanya que Vicens no dubtava de considerar com un «libro de combate»³⁰.

Notícia de Catalunya, que va aparèixer a finals de 1954 –amb només una autorització verbal de la censura i amb un títol distint a l'original, que era *Nosaltres els catalans*– té un altre caire, molt més psicologista i ahistòric que l'anterior assaig. El llibre obeïa la voluntat de «conèixer-nos nosaltres mateixos abans de passar a projectes definits, a realitzacions concretes» –és a dir, al disseny de saber abans «qui hem estat i qui som» per poder construir després un projecte polític consistent. Per això, examina els elements constitutius de la personalitat diferenciada dels catalans (el tret principal dels quals és, per a Vicens, la «voluntat d'ésser»), els instruments de què s'han dotat políticament (el «pactisme» i la delegació de poders), les convulsions polítiques i socials que han viscut i, finalment, els ressorts psicològics col·lectius (el «seny» i la «rauxa»).

El llibre –que coincidia, tot i que inadvertidament, amb la visió del filòsof exiliat Josep Ferrater Mora en el seu assaig *Les formes de la vida catalana* (1944)–, va tenir un gran impacte en el moment de l'aparició: l'edició catalana s'esgotà immediatament, i ajudà a vèncer moltes reticències que entre el catalanisme existien cap a Vicens. Obra de clara inspiració *noucentista*, molt propera en el plantejament a *L'aptitud econòmica de Catalunya* (1927-1929) de l'economista i polític Carles Pi i Sunyer, el llibre confirma i subratlla l'orientació assagística que va prenent progressivament la seva obra, imbuïda d'una gran preocupació política.

Les realitzacions col·lectives

A mitjan dècada de 1950, Vicens ideà i dirigí la publicació de dues grans obres col·lectives. La primera era una nova història de Catalunya, que dugué el títol –també per raons de censura– de *Biografies catalanes*, en la qual va trobar la col·laboració d'un grup d'historiadors de generacions, capacitats i sensibilitats diferents. Els onze volums, d'interès desigual, estan imbuïts d'un afany renovador comú i d'una mateixa intencionalitat: ajudar el «poble català» a «redreçar-se i retrobar-se». Vicens es va reservar la redacció dels dedicats al segle XV (*Els Trastàmara*) i al XIX (*Industrials i polítics*), i va deixar sense escriure el que havia previst sobre el primer terç del XX³¹.

Aquesta obra va tenir la contrapartida espanyola en una ambiciosa *Historia social y económica de España y América* (1957-1959, 5 vol.),

30. J. VICENS VIVES, carta a Julio Marrero, 14.7.1959 (*Epistolari*, vol. II, p. 247).

31. Per a aquest volum nonat, que havia de dir-se *Homes del nostre temps*, Vicens havia demanat a Josep Pla que redactés les biografies de Prat de la Riba, Cambó, Macià i Companys.

que volia presentar la història d'Espanya des de la perspectiva de «l'escola històrica catalana»; l'obra tenia per a Vicens un caire de «manifest generacional», amb l'aportació del seu equip habitual de col·laboradors en feines editorials. Metodològicament, s'inseria en la voluntat de reconstruir la història de «l'home comú», amb una atenció particular a la descripció de les mentalitats socials.

Del segle xv al xix

En l'àmbit de la investigació, la prossecució, en el decenni de 1950, dels seus treballs sobre el segle xv va evidenciar l'evolució metodològica de la seva obra, que en poc temps va passar d'un llibre de factura clàssica com la biografia de *Juan II de Aragón* (1953), a l'estudi monogràfic sobre *El gran sindicato remensa* (1954), on ja adopta el mètode estadístic, i acabar amb la síntesi sobre *El segle xv. Els Trastàmara*, on ja pot tenir en compte les aportacions hagudes en els darrers anys, moltes d'elles nascudes del seu impuls. Gràcies a elles, Vicens va anar avançant cap a una explicació cada vegada més decididament material de la decadència catalana, que atribuïa a un «fallo biológico», inserit dins d'una depressió econòmica més àmplia dels països mediterranis³².

A finals de 1956 havia dedicat el discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres a analitzar «els orígens de la revolució catalana» del segle xv i, en particular, els llaços entre conflicte social i poder polític, així com a la responsabilitat dels intel·lectuals³³. Vicens hi fa un retrat de la societat catalana corrompuda pel declivi demogràfic i la crisi econòmica. Però el que l'amoïna de debò és la falta de resposta davant la crisi, la manca de confiança en el futur: «Cataluña había perdido el equilibrio social y la fe en el porvenir del país como entidad colectiva». Davant el conflicte –la revolta «remença» al camp i l'aixecament contra les oligarquies municipals a la ciutat– subratlla la feblesa del poder, una debilitat derivada del peculiar model constitucional català, que es féu evident en «perder les riendas» de la història en el Compromís de Casp. D'acord amb aquesta visió, l'escomesa de l'autoritarisme monàrquic no va ser més que un «exercici de responsabilitat» per tractar d'evitar la guerra civil de 1462-1472.

32. J. VICENS VIVES, *La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media*, reproduït a *OD*, vol. I, pp. 220-237.

33. J. VICENS VIVES, «Cataluña a mediados del siglo xv», discurs d'ingrés a l'Acadèmia de Bones Lletres, 9 de desembre de 1956 (*OD*, I, pp. 172-219). Hi fa servir les elaboracions de Pierre Vilar sobre demografia i economia, les de Santiago Sobrequés sobre història social i les de Jordi Rubió en el camp de la història de la cultura, a més de les investigacions de la seva alumna Carme Batlle sobre la «Busca».

En aquest context, per a Vicens tenia un significat especial la defecció dels intel·lectuals. Més que la pròpia decadència en que entrà la cultura catalana, el més preocupant va ser que «la intelectualidad catalana renunció a ejercer el papel de guía que le correspondía», el seu rol de «consciència social històrica». En una reflexió que, quinze anys després de 1939, adquiria un significat ben particular, es demanava: «¿Hundimiento de la lengua y de la literatura de Cataluña? Mucho más que eso: agonía de la cultura per defección de la clase social que la había creado –he aquí el ejemplo de Boscà– en medio de una ola de pánico, recelo y desorientación».

La compleció de la síntesi sobre el segle xv allargà la dedicació a aquest període històric més enllà del que Vicens mateix s'havia proposat, lliurat com estava al conreu i replantejament de la història contemporània i a un creixent activisme de caire polític. En l'arrel d'aquest canvi d'orientació es troba el seu interès per la història «recentíssima»³⁴, nascut en els anys de la Guerra Civil per la necessitat d'explicar-se les causes del conflicte fratricida, així com la voluntat decidida d'elaborar un «coixí» intel·lectual que permetés assentar sobre bases històriques més sòlides la recuperació política del país, tot allunyant-ne el fantasma de la revolució³⁵.

Historiador i polític

En els seus darrers anys de vida, Vicens es va dedicar amb una gran intensitat a abordar la història contemporània de Catalunya. Rere aquest canvi de trajectòria temàtica i metodològica hi havia la clara consciència de la necessitat de redefinir una política de recuperació –«redreç» serà el mot, manllevat del vocabulari polític del segle xv, que Vicens farà servir– després de la debacle de 1939. En aquesta etapa, l'exigència de la síntesi triomfarà sobre l'imperatiu empirista, ja que volia respondre, amb avidesa, a la necessitat d'establir un «coixí teòric» que permetés preparar el canvi polític que, a termini més o menys curt, havia de produir-se a Espanya. Per això, tal com va afirmar Ernest Lluch, per entendre l'aportació de Vicens cal, abans que res, explicar les conseqüències polítiques de la seva obra, però també

34. L'expressió apareix en una carta a Eduard Valentí i Fiol, escrita en plena Guerra Civil, on li diu que quan acabi l'estudi sobre Ferran II «diré l'adéu definitiu al medievalisme», atès que «m'interesso cada vegada més per la Història moderna, per la “recentíssima”» (carta de 13.10.1938, reproduïda a *Epistolari*, vol. I, pp. 257-259).

35. En els primers mesos de la guerra, Vicens escriu a l'escriptor gironí Carles Rahola –parent de la qui serà aviat la seva dona, Roser Rahola, i que va ser assassinat pels «nacionals» el 1939– i li diu que confia que l'estudi de la història li permetrà «contribuir a apaivagar les presents passions i a fer més clara la via del nostre esdevenidor» (carta de 22.11.1936, reproduïda a *Epistolari*, vol. I, pp. 209-210). Aquests bons desitjos esdevindran més tard un programa explícit.

«inserir l'activitat estrictament política de Vicens com a generadora d'hipòtesis de treball historiogràfic»³⁶.

Aquest «altre Vicens», en expressió de Josep Benet,³⁷ és a dir, l'home polític, va ser possible per l'inici d'una nova etapa de la dictadura franquista, a partir de 1951 i després de l'arribada de Joaquín Ruiz-Jiménez al ministeri d'Educació, permetria l'existència d'un mínim debat intel·lectual i polític.

El 1952, Vicens repren la col·laboració a *Destino*, que en aquests anys anava adquirint, de la mà de Josep Vergés, un caire més europeista i moderadament liberal. Aquesta col·laboració, que es perllongarà fins a 1954, serà ara més clarament enfocada a les qüestions polítiques —dins de les enormes restriccions que la censura imposava. Perquè, tal i com explicarà el mateix Vicens en el primer d'aquests articles, «no podemos sentirnos ajenos, nosotros los hombres medio-seculares, a lo que sucede en nuestro derredor. Meter la cabeza bajo las alas (...) ha podido ser un hábito intelectual e incluso un estilo político en el último decenio; nunca una solución para conjurar la catástrofe que presentimos en la actual coyuntura histórica. Debemos enfrentarnos a la realidad, aunque ésta resulte amarga»³⁸.

Vicens, que en aquests moments està redactant *Notícia de Catalunya*, aprofita el clima de diàleg incipient entre intel·lectuals catalans i castellans que es produïa de la mà de Dionisio Ridruejo i Pedro Laín Entralgo —falangistes progressivament dissidents del règim— per demanar un reconeixement oficial a la cultura catalana. Per això, se servirà de l'amistat amb l'ascendent grup opusdeista d'*Arbor*, liderat per Florentino Pérez Embid, aleshores director general d'Informació —és a dir, responsable de la censura governativa.

La censura, precisament, li aprovarà «un article bomba»³⁹, publicat a finals de 1952 amb el títol de «Píos deseos y garantías morales», escrit en defensa de la identitat catalana i com a rèplica a sengles articles de Laín Entralgo i de Jorge Pérez Ballestar —un filòsof opusdeista deixeble de Vicens— en què tots dos afirmaven que s'havien de posar límits a la diversitat d'Espanya. En canvi, Vicens argumentava que davant de la realitat d'una «articulació social» que es trobava «en trance de reedificar sus estructuras espirituales», el més pertinent era «no inmiscuirse en tan delicado proceso, dejar que se desarrolle con auténtica responsabilidad». I acabava propugnant la «catalanització»

36. E. LLUCH, introducció a J. VICENS VIVES, «El capità d'indústria espanyol dins els darrers cent anys», *Recerques*, 10 (1980).

37. J. BENET, «El otro Vicens Vives», *La Vanguardia*, 28.6.1958.

38. J. VICENS VIVES, «De la revolució a la restauració», *Destino*, 13.7.1952, reproduït a *OD*, vol. II, pp. 197-200.

39. L'expressió és del mateix Vicens, en carta a S. Sobrequés (18.12.1952) reproduïda a *Espistolari*, vol. I, p. 242 i a J. SOBREQUÉS I CALLICÓ, *Història d'una amistat*, pp. 554-555.

d'Espanya, després d'insistir que, als catalans, «se nos ha de aceptar com somos, íntegramente, de pies a cabeza»⁴⁰.

Cap a una nova burgesia

El 1954, Vicens fou nomenat professor d'història econòmica a la tot just creada Facultat d'Econòmiques. Allà va trobar «un auditori i una clientela» més d'acord amb els seus propòsits intel·lectuals i polítics –i, eventualment, amb més diners per finançar-los–, per la qual cosa fins i tot arribà a pensar a deixar la Facultat de Lletres.

Simultàniament, va publicar a *Destino* un article programàtic, «Hacia una nueva burguesía», on defensa el paper de la «minoría burguesa» com a agent del canvi polític a Espanya⁴¹. Una «minoría burguesa» que, com escriurà aleshores a Ferrater Móra, haurà d'estar «enquadrada en un determinat sentit i preparada per a fer-se càrrec de la situació el dia de demà amb un contingut de plena responsabilitat social». Aquestes idees es van materialitzar en la influència que exercí sobre un grup de joves empresaris amb inquietuds polítiques, liderats per Carlos Ferrer Salat i Joan Mas Cantí, que s'agrupaven en el Club Comodín –entitat que el 1958 es convertirà en el Círculo de Economía.

A finals de 1953, aquest grup va anar a trobar Vicens –que ja tenia una projecció ciutadana que anava més enllà de la condició de catedràtic de la universitat– perquè els orientés. Els va organitzar trobades amb gent com Josep Trueta –exiliat a Oxford–, Jesús Pabón, Josep Benet o Rafael Calvo-Serer, amb la idea que calia preparar una «élite responsable» per al futur. És precisament per dotar aquesta «élite» d'instruments intel·lectuals que va reconstruir el procés d'intervencionisme polític i de recuperació econòmica duts a terme per la burgesia al segle XIX –i que culminarà en la mitificada «generació de 1901». Ho explicarà, primer, en el breu assaig «Coyuntura económica y reformismo burgués», publicat el 1954⁴², més tard, en un llibre que esdevindrà clàssic: *Industrials i polítics del segle XIX* (1958)⁴³.

Industrials i polítics és probablement l'obra més influent de Vicens i, sens dubte, la d'arquitectura més original. Es tracta d'un intent d'interpretar conjuntament els canvis demogràfics, econòmics, socials, polítics i culturals de la Catalunya del segle XIX, combinant l'estudi de la conjuntura –a la manera d'*Annales*– amb una sistematització dels fets superestructurals a través de la teoria de les genera-

40. *Destino*, 27.12.1952, reproduït a *OD*, vol. II, pp. 202-204.

41. *Destino*, 30.10.1954, reproduït a *OD*, vol. II, pp. 503-505.

42. L'article, publicat en el vol. IV d'*Estudios de historia moderna*, és reproduït a *OD*, vol. II, pp. 36-55 i al volum del mateix títol publicat per Ariel el 1969.

43. J. VICENS VIVES i MONTSERRAT LLORENS, *Industrials i polítics del segle XIX* (Barcelona: Teide, 1958), fou l'onze i últim volum de la col·lecció de «Biografies catalanes».

cions –de filiació orteguiana. D'aquesta forma, encara que no podia comptar amb una sòlida base empírica que anés gaire més enllà dels treballs publicats en aquells mateixos anys pel periodista Jaume Carrer Pujal, Vicens aconseguia oferir una visió totalment nova del segle XIX, que era al mateix temps una justificació completa de l'experiència de la Catalunya burgesa.

D'acord amb aquesta visió, la burgesia catalana s'havia implicat a fons, al llarg de la part central del segle XIX, en la construcció d'una Espanya distinta, però va fracassar en l'intent. Per a Vicens –citant Ferrater Mora– la raó d'aquest fracàs es trobava en la «desincronització» entre Barcelona i Madrid, «que inutilitzà qualsevol temptativa de Catalunya per crear una nova Espanya». Al contrari, d'Estat que sorgí d'aquells esforços fou ben aviat una nosa i una rèmora». Una rèmora que enrobustí el regionalisme català i que impregnà l'entera societat catalana –burgesos regionalistes i obrers anarquistes– del sentiment que «la transformació s'havia de fer per compte propi: pels viarans de l'autonomisme polític o de l'acció social directa», és a dir, al marge o en contra de l'Estat.

Vicens dibuixava una genealogia del catalanisme, que defineix com la culminació d'un «estat d'esperit» que arrenca de la crisi de l'Antic Règim el 1808 i que durant un segle, fins a 1901, no va tenir ni «un dogma ni una doctrina», sinó que es definí per quatre reaccions concretes: 1) «el sentiment que Catalunya era formada per una estructura social específica», distinta a la d'altres indrets d'Espanya; 2) la comprovació de les reiterades crisis de l'Estat liberal del XIX, a causa de la falta de «lligaments interns i d'una missió externa» d'aquest; 3) l'experiència que l'Estat liberal jacobí, al qual «Catalunya havia sacrificat tantes il·lusions», era un sistema de govern ineficaç, «completament aliè al país real» i contrari als seus interessos; i 4) la repugnància catalana per admetre la corrupció com a sistema normal de funcionament de la maquinària administrativa estatal. En definitiva, mentre que Catalunya s'incorporava a Europa gràcies al catalanisme, a la resta d'Espanya persistia la «inautenticitat» d'un Estat que recolzava sobre «el caciquisme, les casaques de Palau, la cursileria de Campoamor i una administració deplorable».

Industrials i polítics és el primer intent d'explicació d'un segle, el XIX, que estava fins aleshores absent dels estudis historiogràfics d'arrel romàntica, incòmodes davant d'una realitat que no podien explicar. Però és també un llibre militant, centrat en l'explicació d'un «redreç» que Vicens volia per a la seva pròpia època, i de la mà dels mateixos protagonistes: la burgesia. Finalment, completava una explicació cíclica, fins i tot biològica, de la història de Catalunya, en què la decadència del segle XV era vista com l'altra cara de la medalla de la Renaixença del segle XIX.

Des d'una plena identificació, Vicens atribueix la generació de Prat de la Riba el mèrit d'haver creat la Catalunya contemporània: «En els horitzons actuals de la societat catalana, la generació de 1901 –polítics, industrials, professors, poetes, filòsofs– ha estat aixecada per damunt de tota crítica menuda. Ella té el gran mèrit d'haver fet el país actual i de no haver passat en va. La seva obra és indestructible i irreversible».

Una passió política

A mitjan dels cinquanta, la passió política s'ensenyorí de Vicens i la política –amb les fortes limitacions que imposava un règim com el franquisme–, començà a ocupar un paper prioritari en la seva activitat. De fet, poc després del seu retorn a la universitat, cap a 1949 i de la mà del seu cunyat Frederic Rahola, ja havia iniciat un acostament als sectors catalanistes i resistencialistes –sectors que fins aleshores el miraven amb desconfiança no només pel seu passat sinó també pels lligams que des de la universitat havia establert amb el poder. Josep Benet destaca la il·lusió, l'interès, la capacitat d'assimilació i la intuïció amb què Vicens es va ficar en aquest món, així com també la seva generositat i un entusiasme que sovint fregava la ingenuïtat.

En aquests anys, Vicens organitzà reunions periòdiques a casa seva, el número 130 del carrer Santaló, on posava en contacte persones de distintes orientacions –democratacristians com Maurici Serrahima o el mateix Josep Benet, liberals hereus de la Lliga, catalanistes com Frederic Rahola, Joan Triadú o Alexandre Cirici, fins i tot socialistes com Joan Reventós– amb les seves amistats polítiques de Madrid, singularment amb un sector relativament aperturista del règim, «comprensiu» cap a la qüestió catalana, que representaven els ja esmentats Rafael Calvo Serer i Florentino Pérez Embid.

L'hivern de 1957, Vicens va tenir un paper actiu en accions de protesta cívica com la segona vaga de tramvies, o en la protesta estudiantil coneguda com els «fets del Paranimf». Aquest activisme va anar acompanyat d'un acostament als sectors catalanistes i antifranquistes, a pesar d'algunes reticències que no van desaparèixer mai del tot. Vicens establí una estreta col·laboració amb Montserrat i amb l'abat Escarré, així com amb l'Acadèmia de Llengua Catalana de les Congregacions Marianes, dels jesuïtes, en els quals tenia un paper preponderant l'activista Raimon Galí, retornat de l'exili. El 1958 ingressà a l'Institut d'Estudis Catalans –un fet acadèmic però de significat polític–, i, ja en els últims mesos de la seva vida, entrà en contacte, a través de Frederic Rahola i de Josep Pla, amb el president de la Generalitat a l'exili, Josep Tarradellas, a qui causà una impressió

excel·lent, fins al punt que aquest arribà a pensar a nomenar-lo delegat seu a l'interior⁴⁴.

Albert Manent ha tractat d'ubicar políticament el Vicens dels últims anys: «Jo diria que tenia un cert enlluernament per la democràcia cristiana (De Gasperi, Bidault del 1945), tot i que era alhora un liberal i, potser per la seva extracció humil, molt neguitejat per la qüestió social»⁴⁵. Encara que impetuós i molt influenciable, no es deixava definir fàcilment: Josep Pla va escriure el 1958, després d'una visita de Vicens en què van parlar molt de política —«perquè Vicens no parla de res més»—, que li seria difícil dir quines eren les seves idees socials i polítiques, per la qual cosa conclou que «probablement no és més que un empíric l'únic dogma del qual és tenir el vent a l'esquena —un oportunista sistemàtic i complet»⁴⁶.

En tot cas, Vicens estava ingènuament convençut —particularment en la conjuntura de 1956-1957— de la possibilitat d'un canvi polític no llunyà, que acostés el país a l'Europa democràtica i industrialitzada: ja el 1949 Vicens havia constatat que Itàlia s'estava refent ràpidament de les ferides de la guerra⁴⁷, i que, amb un règim democràtic, ho feia molt més ràpidament i efectivament que no l'Espanya dictatorial i endarrerida. Tanmateix, alertava sobre els perills socials que comportava la industrialització; en particular, el desplaçament de la població del camp a la ciutat, on es desarelava i esdevenia un factor d'inestabilitat política i d'agitació social. És justament això el que, segons Vicens, va passar a Catalunya al primer terç del segle xx, quan Barcelona va créixer «monstruosament i perillosament» a causa de la immigració d'aragonesos i murcians, que van ser els qui portaren el radicalisme anarquista: «Catalunya es revifà biològicament amb sang estrangera [...] però això li costà la pèrdua de la seva carta política en el període 1931-1939»⁴⁸.

Un combat contrarellotge

El gener de 1960 Vicens va emmalaltir definitivament. Assejant per un càncer de pulmó que el duria en pocs mesos a una mort prematura, Vicens va dedicar els últims mesos de vida a editar els resultats

44. Tarradellas, acompanyat de Pla, va anar a visitar Vicens a mitjan juny de 1960, a la clínica de Lió on va morir al cap de pocs dies. Tarradellas qualificà aquesta mort de «catàstrofe».

45. A. MANENT, «L'altra vocació de Jaume Vicens i Vives», en *El Molí de l'Ombra*, Barcelona: Edicions 62, 1986, pp. 203-204.

46. J. PLA, *Notes per a Sílvia*, OC, vol. 26, pp. 158-159.

47. J. M. MUÑOZ, «Vicens Vives i el “redreç” burgès: l'exemple d'Itàlia», *L'Avenç*, núm. 218 (octubre 1997), pp. 67-72.

48. J. VICENS VIVES, «El moviment obrerista català (1901-1939)», *Reverques*, 7 (1977-1978), pp. 9-31. Aquest article correspon a la ponència que Vicens preparà per a un seminari celebrat a Montserrat el març de 1960, i al qual la malaltia li privà d'assistir.

definitius de les seves investigacions i reflexions. Reclòs a casa, treballà a fons per reeditar *Notícia de Catalunya*, de la qual va rescriure alguns capítols, i n'hi afegí tres, dedicats a l'Església i al clergat, a les relacions Castella-Catalunya i a l'actitud dels catalans davant l'Estat —en una confirmació que l'estudi del poder és, de fet, el gran tema que recorre la seva obra, d'un cap a l'altre.

Vicens hi acabava de fixar les seves conclusions quant al catalanisme i a l'articulació política d'Espanya. Pel que fa a «l'actitud hispànica», prevé en contra del punt de vista predominant, el del «trascendentalisme nacionalista» d'un Ortega y Gasset o d'un Menéndez Pidal, que considera una «malíssima òptica». Vicens parteix en canvi d'una situació definida pel pluralisme hispànic medieval, època en què existeix la *possibilitat* de fer Espanya. Però quan Castella es demostra incapaç, al segle XVI, de convertir-se en «potència capitalista», Catalunya canviarà d'actitud i propugnarà el secessionisme. En canvi, en la Guerra de Successió, Catalunya inaugurarà la seva voluntat d'intervenir en les coses d'Espanya i, de la mà de la recuperació econòmica del segle XVIII, prepararà «una nova Espanya al seu gust» —que, tanmateix, quedà ben aviat desbaratada. El XIX és vist com el segle dels desequilibris peninsulars, entre una Catalunya —i després un País Basc— que s'industrialitzen i la «fossilització» de l'agrarisme latifundista a la resta d'Espanya.

És per això que l'intervencionisme català fou mal rebut a Madrid, a causa de les inèrcies mentals. Per a Vicens, des de la fi de l'Estat borbònic es proposen dues solucions: l'abstracta, jacobina i uniformista dels intel·lectuals castellans, i la «real, historicista i pluralista» dels pensadors catalans. Davant del fracàs del constitucionalisme, els catalans —desmentint la falsa afirmació d'Ortega que només els castellans poden pensar Espanya— proposen distintes fórmules d'articulació política (provincialisme, foralisme, regionalisme, federalisme, nacionalisme, i fins iberisme) per «afaiçonar Espanya a imatge seva, que és una versió de la imatge d'Europa». Però no hi hagué forma de posar-se d'acord: «no hem coincidit ni en la finalitat, ni en la distribució, ni encara en la decoració» de la casa comuna dels espanyols.

L'altre capítol nou, «Els catalans i el Minotaure», tracta de les relacions amb el poder. En síntesi, Vicens parteix de la idea que els catalans estan poc preparats per al poder, perquè quan aquest emergeix amb l'Estat absolutista, comença el declivi de Catalunya. L'aplicació de la fórmula del «pactisme» li permet «parar el cop» i sobreviure els segles de decadència, però el va fer un poble sense «voluntat de poder». El Minotaure tornà a presentar-se —«sota el seu aspecte menys confortable»— amb Felip V i la Nova Planta: és llavors quan l'Estat esdevé definitivament «distant, inassolible» i es produeix

una incomprensió absoluta. Un allunyament que perdura a mitjan segle XIX, quan els catalans tornen «desenganyats» de la seva sortida política «Castella endins» i refusen «aquell Estat incomprensible, abstracte, corrupte i ineficaç».

Així, doncs, «contra l'Estat advers i inassolible, els catalans reaccionaren o bé combatent-lo o bé negant-lo»: d'aquí va néixer l'actitud dual del catalanisme burgès i de l'anarquisme obrer, que va portar els catalans a la insòlita experiència de negar-se «a intervenir en la vida política i a controlar el poder de l'Estat». Només amb la «generació de 1901» es va recuperar, gràcies a Prat de la Riba, el sentit de l'Estat i de l'administració—encara que, afegeix Vicens, la degradació paral·lela del sentit de la responsabilitat del Poder es va fer palesa en el període de la Segona República. Per a Vicens, però, el capteniment col·lectiu dels catalans no ha de ser analitzat sota «una òptica absolutament històrica», sinó que cal acudir a raons de «caràcter col·lectiu». Tanmateix, acaba amb una afirmació contundent de la «voluntat d'ésser» dels catalans, que els ha permès resistir durant els quatre segles més aguts de Minotaure.

Un nou «Xènius»?

El gener de 1960, i posant de relleu el seu acostament al catalanisme aglutinat per l'abadia de Montserrat, Vicens inicia una breu col·laboració a *Serra d'Or*, on publicarà un dels articles més rellevants de la seva publicística: «La nova història»⁴⁹, on reprèn—amb un esperit que recorda la polèmica amb Rovira i Virgili—les seves crítiques a la historiografia catalanista, arran de la necessitat de defensar-se dels atacs que, des de l'exili i de l'interior, rep el revisionisme de la seva escola històrica. Vicens sosté que els més grans esforços fets des de 1939 en el camp de la cultura catalana han correspost a la historiografia, que s'ha alliberat de l'amateurisme dels historiadors de la Renaixença—moviment que, insisteix, menà a una visió irreal de la dinàmica històrica de Catalunya, «apologetica» i al mateix temps «resentida».

Al seu parer, la renovació cultural que a principis de segle XX havia dut a terme el noucentisme no assolí—a diferència d'altres camps de la cultura—la historiografia, que no va saber lliurar-se dels condicionants nacionalistes: així, sosté Vicens, en la renovació dels estudis historiogràfics duta a terme per Rubió i Lluch i la seva escola, va ser impossible desllindar «la tècnica erudita d'encuny germànic de la inicial coacció romàntica». Aquesta pervivència de la història romàntica va constituir un pal a les rodes del catalanisme durant els trenta

49. *Serra d'Or*, gener de 1960, reproduït a *OD*, vol. I, pp. 507-510.

primers anys de segle. Així, mentre la intel·lectualitat noucentista situava la cultura catalana en les dolces coordenades de «l'ordre, la mesura i la continuïtat», «la història —com la música— marxava pels camins de la fantasia gaudinesca i wagneriana, mostrant-se refractària al canvi de signe i a les exigències del temps. És esparverador», afegeix Vicens, «que amb aquest bagatge els catalans intentéssim de realitzar una gran política. Però així fou. No cal sorprendre'ns tampoc dels resultats».

En canvi, amb posterioritat a 1939, el grup d'historiadors que ell aglutinava s'havia girat «contra l'empelt romàntic» en la historiografia i, en una mostra de sentit de la responsabilitat, havia alliberat de «ficcions» la història de Catalunya i l'havia obert metodològicament. Per això acceptava el qualificatiu de «revisionista històric» —un revisionisme que era la «conseqüència de l'ambient científic internacional», però que, reconeixia, estava influït també per «la meditació sobre els darrers esdeveniments de la nostra història, absolutament injustificables segons els cànons de la historiografia romàntica».

D'aquesta manera, Vicens es reservava un paper ordenador, d'un nou «Xènius» —el pseudònim amb què Eugeni d'Ors escrivia el seu *Glosari*. No és, en aquest sentit, cap casualitat que Alexandre Cirici i Pellicer, format en l'estela del noucentisme, afirmés a la mort de Vicens que «en una terra dramàticament òrfena de pensament director, mancava algú que fos, per a la nova oportunitat, allò que Xènius va ésser al principi de segle. I Jaume Vicens va ocupar aquest lloc, malauradament d'una manera efímera»⁵⁰. De fet, amb l'assumpció que el seu revisionisme històric era el fruit de la reflexió sobre els esdeveniments que havien portat a la guerra civil, no feia més que situar «la seva obra historiogràfica com la resposta adequada al repte plantejat per les revolucions del segle xx» —un repte que no havia estat captat en la seva dimensió real pels seus predecessors⁵¹.

El 28 de juny de 1960, als cinquanta anys acabats de fer, Vicens moria en una clínica de Lió, on havia estat sotmès a una infructuosa intervenció quirúrgica, que no va poder fer res davant de l'extensió del càncer de pulmó que patia. Quinze dies abans, el 13 de juny, va escriure la darrera carta, en què es lamentava de les dificultats amb què havia dut a terme la seva tasca: «Pensi, però, que realment només m'hi he pogut dedicar molt poc temps i que ha estat una llàstima que sempre tingués el corrent de proa». L'u de juliol era enterrat en el cementiri de Roses.

De la contribució de Vicens, voldria destacar-ne per acabar dos aspectes: en primer lloc, el seu *ofici*, que certifica el nivell de professionalitat assolit per la historiografia catalana a mitjan segle xx. En

50. «El meu Jaume Vicens Vives», *Serra d'Or*, 11 (novembre, 1960), p. 11.

51. Ramon GRAU, *Vicens Vives i el noucentisme*, cit. p. 11.

segon lloc, però no en el menys important, la *força inspiradora* que conserva la lectura que Vicens proposa de la història de Catalunya –i de les seves relacions amb Espanya– a través d’una obra que té una indubtable arrel ideològica. Un component que Vicens mai no va desmentir –al capdavant, solia repetir que «hom ha d’escollir entre ser fabricant d’olives sense pinyol o fabricant d’idees amb pinyol»–, però que no desmereix, ans al contrari, la seva enorme qualitat com a historiador.